

Ideološko-vrijednosni radikalizam unutar navijačke subkulture

Razum, Klaudija

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:611271>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-02**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Klaudija Razum

**IDEOLOŠKO-VRIJEDNOSNI
RADIKALIZAM UNUTAR NAVIJAČKE
SUPKULTURE**

ZAVRŠNI RAD

Zagreb, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

Završni rad

**IDEOLOŠKO-VRIJEDNOSNI
RADIKALIZAM UNUTAR NAVIJAČKE
SUPKULTURE**

Studentica: Klaudija Razum

Mentor: doc. dr. sc. Erik Brezovec

Zagreb, rujan, 2024.

Sažetak

Nogometni huliganizam je kompliciran društveni fenomen kojeg je teško točno definirati. Povezan je uz izražavanje muževnosti i devijantno ponašanje, koje u pravilo uključuje i nasilje. Ono u nogometu nije toliko česta pojava, ali uloga medija i policije stvara drugačiju sliku u javnosti. Obični gledatelji ovog sporta će uz određenu dozu opreznosti prilazi nogometnim utakmicama uživo. Na temelju brojnih teorija huliganizma koje su predstavljene u ovom radu, on može biti izazvan nizom socioloških ili psiholoških varijabli. Neki autori čak vjeruju da potreba za nasilje dolazi od čovjekovih životinjskih instinkta. Na kraju, teško je odrediti koja od tih teorija vrijedi, a koje ne i u kojem kontekstu. Uz njega idu različiti subjektivni faktori, tako da na pojedinog navijača može djelovati više stvari istovremeno. Nogomet je dio agresivne kulture. Igrači i navijači u velikom broju slučajeva opraštaju određene prikaze agresivnosti. To je povezano i uz simboličko nasilje, koje je veliki dio navijačke kulture. Fanovi tako mogu izazvati dominaciju nad suparnicima bez da posežu za pravim fizičkim nasiljem. Osim toga, izražavaju svoje ideološke ideje i nacionalni identitet. Nacionalizam unutar nogometa još je jedan čimbenik koji može dovesti do neprijateljskih stavova. Sport gradi identitet države. Sport također postoji za izraze ponosa prema istome. Određen stupanj radikalizma može se prepoznati u društvenim pokretima, koji navijačima služe kako bi pokrenuli borbu protiv različitih društvenih i političkih pitanja, a koja mogu biti povezana i uz sam nogomet.

Ključne riječi: nogometne navijačke skupine, huliganizam, nacionalizam, teorije nogometnog huliganizma, radikalizam, nasilje, simboličko nasilje, AMF

ABSTRACT

Football hooliganism is a complicated social phenomenon that is difficult to define. It is associated with the expression of masculinity and deviant behaviour, which usually includes violence. That is, however, not very common in football, but the role of the media and the police creates a different image in the public. Ordinary viewers of this sport will approach live football matches with a certain amount of caution. Based on the numerous theories of hooliganism presented in this paper, it can be caused by a number of sociological or psychological variables. Some authors even believe that the need for violence comes from man's animal instincts. In the end, it is difficult to determine which of these theories are not valid and which reflect the true story behind this phenomenon. It is accompanied by various subjective factors, so that an individual fan can be influenced by several factors at the same time. Football is part of an aggressive culture. Players and fans often forgive certain displays of aggression. This is also connected with symbolic violence, which is a large part of fan culture. Fans can thus dominate opponents without resorting to real physical violence. In addition, they express their ideological ideas and national identity. Nationalism within football is another factor that can lead to hostile attitudes. Sport builds the identity of the country. Sports also exist for expressions of pride towards the same. A certain degree of rationalism can be recognized in social movements, which serve fans to initiate a struggle against various social and political issues, and which can be related to football itself.

Keywords: football fan groups, hooliganism, nationalism, theories of football hooliganism, radicalism, violence, symbolic violence, AMF

Sadržaj

Uvod	4
Tipologija nogometnih navijača	5
Huliganizam: navijač-nasilnik	6
Povijesni pregled huliganizma u nogometu	7
Teorije nogometnog huliganizma	9
Uloga policije i medija u nogometnom radikalizmu	16
Nacionalizam u nogometu: navijač-politički aktivist	18
Politička scena hrvatskog nogometa	20
Against Modern Football pokret u svijetu	22
AMF u Hrvatskoj	23
Zaključak	25
Literatura	26

Uvod

Mediji su ti koji oblikuju javnu percepciju i pokreću društvene rasprave, ali u slučaju nogometnog huliganizma i radikalizma upravo su oni ti koji preuveličavaju stvarnu sliku. Nogometni navijači danas su okarakterizirani kao kriminalci. Čak i kod iščitavanja znanstvene literature nedostaje spomena o pozitivnim doprinosima ove skupine ljudi (Spaaij, 2007). Sport je taj koji kod velikog broja država definira njihov nacionalni identitet (Seippel, 2017), ali o njihovim gledateljima postoji većinski samo negativna polemika (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020). Radikalizam je, naravno prisutan i postoji znatan broj šovinistički poruka koje definiraju snažno identificirane gledatelje nogometa (Galić i Lalić, 2021). Svejedno, potreban je dublji ulazak u ovu temu. Mnogi su faktori koji mogu izazvati nasilna ili devijantna ponašanja na sportskim događajima. Razne teorije iz niza znanstvenih grana daju uvid u ovaj fenomen. Sport je snažno povezan uz nacionalne osjećaje, stoga ne čudi da i sami navijači izražavaju snažne ideološke stavove. Nadalje, takvi se stavovi mogu očitovati i u borbi protiv različitih političkih pitanja, koje su u znatnom broju slučajeva povezane uz sam rad nogometnog sustava (Perasović i Mustapić, 2017). Cilj ovog rada je prikazati radikalno ponašanje nogometnih navijačkih skupina kroz tri različite vrste: navijač-navijač, navijač-nasilnik i navijač-politički aktivist (Perasović i Bartoluci, 2007; prema Lalić, 1993).

Ovaj rad dotaknut će se nekih već ranijih istraživanja o nogometnom huliganizmu. Preispitat će se i neki problemi vezani uz razmišljanja onih autora koji su o ovoj temi pisali ranije. Kasnije će biti i riječ o povezanosti nacionalizma s nogometom, o različitim načinima navijanja i ponašanja na samim događajima, ali i izvan njih. Predstavit će se i koncept simboličkog nasilja, koji je usko povezan uz ideološke poruke i koreografije. Na kraju, predstaviti će se noviji društveni pokret „Against Modern Football“ na područje Hrvatske i u svijetu.

Tipologija nogometnih navijača

O tome koliko je sport važan društveni fenomen, ne samo u kreiranju osobnog identiteta i integracije u zajednicu, već i kod pitanja šireg društvenog konteksta, svjedoče brojna izdanja sociologije sporta. Ona sport definira kao temeljnu društvenu instituciju. Promjene unutar društva sa sobom nose promjene unutar sportske kulture. Prema tome, ne iznenađuje da radikalno ponašanje brojnih sportskih fanova upravo proizlazi iz njihove socijalne stvarnosti (Perasović, Bartoluci, 2007).

Za bolje razumijevanje navijačke supkulture u ovom će se radu fokusirati na tipizaciju navijača Dražena Lalića (1993). On je fanove najpopularnijeg svjetskog sporta podijelio na: navijač-navijač, navijač-politički aktivist i navijač-nasilnik. Nastala je za vrijeme istraživanja provedenog u posljednjim godinama Jugoslavije, ali svoje relevantnosti pronalazi i u modernog hrvatskom nogometu (Perasović, Bartoluci, 2007).

Navijač-navijač je osnovni tip. Prigodan naziv za ovaj primjer mogao bi biti i ultras. Oni nisu obični, pasivni gledatelji. Svoju lojalnost prikazuju kroz različite vrste bodrenja i koreografije (Perasović, Bartoluci, 2007). Osim toga, njihova je uloga i oblikovanje strastvene atmosfere, koja bi svojom dominacijom na tribinama mogla pomoći igračima u postizanju pobjede (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020). Oni se izdvajaju od ostalih tipova radikalnih navijača po tome što izbjegavaju fizičko nasilje i ne djeluju pretežito u ostvarenju političkih ciljeva. Međutim, to ne znači da ova vrste fanova neće posegnuti i za drugim oblicima ponašanja, onih koji su istaknutiji kod druga dva tipa (Perasović, Bartoluci, 2007). Navijač-nasilnik nije toliko izražen tip kao onaj prethodni. Svoje početke pronalazi u stilu navijanja engleskog stanovništva (Frosdick i Marsh, 2005). Danas je u Hrvatskoj najupečatljiviji kod lokalnih klubova. Na kraju, politički aktivist više je bio popularan u razdobljima prije promjene političkog sustava. Može se očitovati u primjerima podrške političkih moćnika i postojećeg sustava, ali u najveći mjeri svjedoči upravo suprotnom. Jednako tako postoje i različite akcije usmjerene prema radikalnim političkim stavovima, uglavnom ekstremno desnim, kao što su šovinističke i fašističke poruke, rasizam, nasilje nad određenim marginaliziranim grupama i sl. Ponekad se ono realizira i u djelovanju s drugim akterima, koji nisu nužno navijači ali dijele sličan svjetonazor (Perasović, Bartoluci, 2007).

U danjem dijelu rada поближе će se predstaviti ovi tipovi radikalnih navijača, kroz primjere i poznatije teorije sociologije i drugih znanstvenih grana. Neće se previše baviti temom navijač-navijača, ali će se o njima pisati kroz neke primjere i u kombinaciji s drugim tipovima.

Huliganizam: navijač-nasilnik

Devijantno ponašanje obožavatelja nogometa postala je izrazito česta pojava. Upravo je ono tema koja se posebice ističe unutar medijskog prostora. Fanovi su predstavljeni kao opasna pojava. Priče i informacije koje svakodnevno kruže oko ove skupine ljudi mogu navesti mnoge gledatelje da događaje isključivo prate od kuće. Neovisno o slici koju mediji predstavljaju, činjenica ostaje da je nasilje izrazito atipično. Nogomet je najpopularniji sport na svijetu i pratitelja ima velik broj, pa je teško za pretpostaviti da nasilnih ispada neće biti uopće. Ipak, huliganskih grupa u svijetu nogometa ima samo nekolicina (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020; prema Armstrong and Harris, 1991).

Što se tiče ostalih skupina fanova, ultrasi i regularni, učestali gledatelji su osjetno mnogobrojniji. Ultrasi su strastveni fanovi, koji dio svog identiteta vežu uz nogomet, ali za razliku od huligana za njih je bitna i nastupačka dimenzija navijanja. Nasilje većinski prikazuju kroz planirane koreografije, ili tzv. simboličko nasilje (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020).

S druge strane, huligani pripadaju engleskom tipu navijanja. Definiciju huliganizma u sportu teško je odrediti. Radi se o nasilnim fanovima, koji upotrebljavaju fizičke obračune kako bi došli do svojih ciljeva. Canter et. al. (1989) ističu kako ovaj naziv sadrži „puno različitih vrsta ponašanja, koje mogu biti manje ili više složene“¹ (Frosdick i Marsh, 2005). Najveći problem u definiranju nastaje kod prevelikog broja različitih varijabla (neke od: kategorija počinjenog kriminalnog djela – vandalizam, nasilje nad osobom i dr., opseg počinjenog kriminalnog djela, lokacija, opseg organiziranja – nasilje može biti organizirano ali i proizaći iz spontanijih situacija, najčešće izazvanih emocijama, opseg ozljeda, provokacije i dr.) (Frosdick i Marsh, 2005; prema Dunning, 2000). Ovaj pojam, u svakom slučaju sadrži agresivno ponašanje i izraz muževnosti. Spaaij (2006) huliganizam definira kao „konkurentno nasilje društveno organiziranih navijačkih skupina u nogometu, prvenstveno usmjerenih protiv suprotstavljenih navijačkih skupina“ (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020)².

¹ Prijevod s engleskog: „described ‘football hooliganism’ as ‘a term which covers many behaviours, both simple and complex“.

² Prijevod s engleskog: „hooliganism is ‘the competitive violence of socially organized fan groups in football, principally directed against opposing fan groups“.

Povijesni pregled huliganizma u nogometu

Podrijetlo nogometa kakvog poznajemo danas seže skroz u 14. i 15. st., kada se igrao pučki nogomet, najčešće za vrijeme Uskrsa. Igra se održavala između dva sela, a podaci da su momčadi bile podijeljene na oženjene i neoženjene igrače sugerira da je igra potjecala iz poganskih obreda plodnosti. Drvena ili kožna lopta šutala se na velikom „terenu“ kroz različite ulice, preko potoka i sl. Igra je završila kada je jedan od igrača pogodio loptu kroz portal župne crkve protivničkog sela (Guttmann – portal: britannica.com). Ovakve su igre bile izrazito nasilne. Francuska verzija zvala se „Soule“ i igrala se između protivnika koji su se oko lopte svađali „kao psi oko kosti“ (britannica.com; prema Michel Bouet, 1968). Ipak, ono što se smatra počecima huliganizma u nogometu upravo su igre pučkog, engleskog nogometa iz 13. st. Bile su to utakmice između stotinjak igrača, svi iz različitih sela ili gradova, čije je svrha bila razriješiti stare svađe ili razmirice oko zemljišnog vlasništva. Ne postoje nikakve informacije o bilo kakvim sankcijama ili zabranama nasilja sve do 14. st. Nakon toga dolazi do sitnijih promjena (Frosdick i Marsh, 2005).

Podaci o starom engleskom nogometu zabilježeni su u nekim od legalnih dokumenata iz tog razdoblja. Jedan od njih je i onaj iz 1314. godine, kada je Edward II zabranio igru. Ovakve zabrane nastavile su se sve do 15. st., ali bez bilo kakvog uspjeha. O svom statusu izrazitog nasilja svjedoče i evidencije kaznenih suđenja, u kojima su potvrđeni izgubljeni životi i uništavanje tuđeg vlasništva (Guttmann – portal: britannica.com). Drugi podaci o zabranama nogometa spominju manje pokušaje kontroliranja igre, ne zbog nasilja koji je tadašnji nogomet predstavljao, već zato što su građani izbjegavali odlazak na tržište, što je bilo loše za biznis (Frosdick i Marsh, 2005). Do većih je pokušaja došlo tek nakon što se igra proširila u London.

„Do transformacije igra iz neregulirane borbe na loše definiranom polju, sve do današnje igre, kontrolirane brojnim pravilima, pojavio se kao rezultat urbanizacije i industrijalizacije“ (Frosdick i Marsh, 2005)³.

Dunning (1971) je puno jasnije i detaljnije opisao takvu transformaciju kroz četiri razine razvoja modernog nogometa. Prva obuhvaća već ranije opisano razdoblje pučkog nogometa nastalog u Engleskoj. Sljedeća faza obuhvaća razdoblje između 1750. i 1840. U ovoj je fazi

³ The transformation of the game itself from an unregulated battle on an ill-defined field of play to one of a number of modern rule-governed sports came largely as a result of urbanization and industrialization (...)

nogomet postao dio javnih škola. Samim time je morao prihvatiti određena pravila i društvenu organizaciju, posebice onu zasnovanu oko autoriteta. Treća faza se protekla od 1840. do 1860. godina. Nastala je potreba za pisanim pravilima igre, posebice jer je nogomet postao prenasilan za obrazovne ustanove. Zadnja razina obuhvaća razdoblje kada nogomet prelazi iz javnih škola u ostatak društva. Ovo je faza u kojoj su organizacije počele nastojati da igra bude što više strukturirana, te spremna na širenje na nacionalnoj razini. Došlo je i do prvih profesionalnih nogometaša. Ovo je faza koja je trajala sve do 1890. godine (Frosdick i Marsh, 2005; prema Dunning, 1971).

Engleski je nogomet s vremenom poprimio i titulu uglednog sporta. U državama poput Njemačke, Italije i Francuske na njega se gledalo kao na superioran tip nogometa, pa se ubrzo proširio i ostatkom svijeta. Posebno zanimanje pokazala je francuska aristokracija. Do 1900-tih ovaj je tip igre postao zastupljen i među srednjom klasom. Nogomet je postao simbol liberalizma.

Početak huliganizma poseban je utisak ostavio nakon Drugog svjetskog rata i za vrijeme 1950-ih i 60-ih. Ovo razdoblje obilježeno je dolaskom velikog broja imigranata koji je pokrenuo val nacionalizma među navijačima (Frosdick i Marsh, 2005). Ostali pratitelji nastojali su nogometna natjecanja gledati od kuće, preko televizora ne bi li izbjegli susret s nasilnim fanovima. Termin „huligan“ nastao je kao alternativa naziva „street Arab“⁴ ili „ruffian“⁵ (Frosdick i Marsh, 2005). Ime se prvi put spomenulo u engleskom stripu „Nuggets“ iz 1890-ih. U njoj su Huligani bili obitelj irskih imigranata koji su se doselili u London, a priča je prikazivala njihovu borbu s osjećajem nepripadnosti (Bloomberg.com, 2012).

⁴ „Street Arab“ uvrjedljiv je naziv za osobu, posebice dijete, koje živi na ulici (Dictionary.com, 2024, preuzeto sa: <https://www.dictionary.com/browse/street-arab>)

⁵ „Ruffian“ naziv je za osobu koja zlostavlja druge ljude (eng: bully)(merriam-webster.com, 2024, preuzeto sa: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ruffian>)

Teorije nogometnog huliganizma

Nogometni huliganizam ili nogometno nasilje zanimljivo je područje istraživanja za brojne znanstvenike. Dapače, engleski huliganizam je jedan od najdominantnijih tema kada se raspravlja o nogometnoj navijačkoj subkulturi (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020). Upravo ta činjenica stvara najveće probleme oko njihove legitimnosti. Spaaij (2007) upozorava da većina starijih istraživanja pripada znanstvenicima Ujedinjenog Kraljevstva. Ono što je započelo kao „English disease“⁶ (engleska zaraza), a preraslo u fenomen čitavoga svijeta, u znanstvenoj literaturi i dalje pati problemu istraživanja na isključivo engleskom teritoriju. Giulianotti (1994) je napomenuo da su „britanski akademici uložili malo truda kako bi se fenomen nogometnog huliganizma sagledavao na međunarodnoj razini“⁷ (Spaaij, 2007). Drugim riječima, veliki broj najpopularnijih istraživanja koristio je podatke koji vrijede samo na području Velike Britanije.

Kako bi nastao bolji uvid u ponašanje nogometnih fanova, potrebno je prikazati neke primjere iz postojeće znanstvene literature. Dunning et al. (2002) „uzroke nogometnog nasilja iz popularnih teorija dijeli na: 1) prekomjernu konzumaciju alkohola, 2) nasilne incidente na terenu ili pristrano i nekompetentno suđenje, 3) nezaposlenost, 4) bogatstvo i 5) popustljivost.“⁸ Unatoč primjerima i rezultatima pojedinih istraživanja koji mogu poduprijeti navedene uzroke, postoji i značajan broj zabrinutosti oko njihovog kredibiliteta. Naime, teško je poduprijeti teoriju da konzumacija alkohola utječe na nasilno ponašanje u kontekstu nogometa kada postoje pojedinci koji piju i velike količine a ipak ne ulaze u fizičke svađe ili podupiru bilo koje druge oblike huliganizma. S druge strane, postoje i nasilni fanovi nogometa koji uopće ne konzumiraju alkohol (Dunning et al., 2002.; prema Dunning et al., 1988). U slučaju nekompetentnog i lažnog suđenja, na sportskim događajima do obračuna može doći prije, za vrijeme i poslije utakmice. Ono može biti povremeni faktor koji utječe na snažne emocije, ali ni u kojem slučaju nije glavi pokretač nasilja. Slično je i s faktorom nezaposlenosti. Dokaz pokazuje i navedeni primjer: „kada je došlo do nove faze engleskog huliganizma u 1960-ima,

⁶ English ili British disease – termin koji se također koristi za fenomen nogometnog huliganizma. Dolazi od pretpostavke ranijih istraživanja da je nasilno i devijantno ponašanje većinski problem UK-a. Fenomen je započeo u Engleskoj i često se definira kao engleski tip navijanja, ali pojavljuje se i u drugim dijelovima svijeta (Spaaij, 2007).

⁷ Prijevod s engleskog: „there has been little endeavour by British academics to engage fully in an international dimension on football hooliganism’ is still valid today“.

⁸ Prijevod s engleskog: „The popular theories are as follows: soccer hooliganism is caused by: “(1) excessive alcohol consumption; (2) violent incidents on the field of play or biased and incompetent refereeing; (3) unemployment; (4) affluence; and (5) ‘permissiveness“.

nacionalna stopa nezaposlenosti je na bila na najnižoj razini“⁹. Dunning jednako tako navodi da svaki engleski klub ima svoje huligane, neovisno o stanju nezaposlenosti na području s kojeg taj klub dolazi. Faktor bogatstva je kontradiktoran većini drugih dokaza koji postoje na ovu temu, a sama ideja dolazi od skuplje odjeće koju su britanski nogometni fanovi počeli nositi 1980-ih. Čak i u samoj analizi takve odjeće postoje veliki nedostaci teorije, a odmicanjem od razdoblja i teritorija na kojem je ona nastala nedostaci postaju još očitiji. Posljednji uzrok huliganizma je popustljivost. Ona dolazi od argumenta „popustljivog društva“¹⁰, ali činjenicom da je nogomet prepun kontrole, policijskog nadgledanja i različitih preventivnih mjera, ova teorija je svakako netočna (Dunning et. al., 2002).

Neke od ranijih teorija su nastale na temelju marksističkog pristupa (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020). Što se tiče ove vrste teorija one se mogu podijeliti na marksističke i neo-marksističke teorije huliganizma. Jedne na huliganizam gledaju kao na pozitivan fenomen, odnosno način protesta radne klase, dok druge imaju znatnije negativniji stav. One prihvaćaju teoriju Theodora W. Adorna i Herberta Marcusa. Prema njima, radna je klasa pala pod tiraniju kapitalizma. Huliganizam je negativan fenomen koji isključivo služi kako bi radna klasa gubila energiju na međusobnu svađu (James, 2018). Primjer marksističkog pristupa u modernom nogometu može biti prikazan kroz borbu fanova protiv komercijalizacije igre, posebice u pogledu Against Modern Football (protiv modernog nogometa) pokreta (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020). Marsh et. al. poznati su po svom etološkom pristupu. Oni vjeruju da nasilje među fanovima nastaje u onom trenutku kada osoba ne uspijeva izbjeći potrebu za agresivnošću i preusmjeriti je na nešto drugo, kao što je navijanje i drugi rituali. Ono što ovi znanstvenici ne spominju je to da se nasilje može učiti od drugih ljudi i da nisu svi fanovi jednako nasilni. Osim toga, ponekad upravo različite koreografije, koje bi trebale poslužiti kao način preusmjeravanja agresivnosti, mogu biti glavni pokretač fizičkih svađa (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020). Nadalje, imamo jednu od najraširenijih teorija nogometnog nasilja. Radi se o Leicesterskoj školi nogometnog huliganizma. Nastala prema teoriji Norberta Elias o civilizacijskom procesu. Ova koncepcija se dotaknula supresije emocija i prihvaćanja društvenog ponašanja. Autori vjeruju da je huliganizam nastao od radne klase. Oni se prihvaćaju nasilnog ponašanja jer nisu u doticaju s „civiliziranim“ normama. Prema njima, nasilje se uči, emocije su velik dio devijantnog ponašanja, a za neke ono može imati i pokretač ugone (Doidge, Kossakowski i

⁹ Prijevod s engleskog: „when English football hooliganism began to enter its current phase in the 1960s, the national rate of unemployment was at its lowest ever recorded level“ (Dunning et. al., 2002).

¹⁰ Popustljivo društvo (premessive society) označava razbolje u britanskoj povijesti (1960-te), u kojem je društvo doživjelo pomak od nekadašnjih kršćanskih vrijednosti i moralnog karaktera nacije, prema era veće tolerancije i liberalnih pogleda na različite teme (seksualnost, rasa, abortus i sl.)(StudySmarter.co.uk).

Mintert, 2020). Sličnome svjedoče i citati samih fanova nogometa koji su progovorili o pozitivnim osjećajima s kojim ih nasilje na terenu i tribinama ponekad ostavlja:

„moram zaključiti sa žaljenjem (...), da ne postoji ništa poput udarca koji bi mogao oživiti inače dosadnu igru. Nuspojave su pozitivne: igrači i publika postaju više posvećeni igri, zaplet se zgušnjava, puls ubrzava (...)" (Finn, 1994; prema Hornby, 1992)¹¹.

Daljnje studije nogometnog huliganizma su posvećene socijalnoj psihologiji. Tako je nastala teorija socijalnog identiteta i teorija fuzije¹². One se bave intra-grupnom i inter-grupnom dinamikom, a veliki dio toga je i veza kakvu fanovi imaju s policijom. U nekim slučajevima, policijsko nasilje ili agresivno odnašanje prema fanovima može ojačati grupu (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020; prema Stott i Reicher, 1998). To može rezultirati grupnim huliganima koji postupaju na određen način kako bi zaštitili svoju grupu, njezine norme i vrijednosti. „Stoga, može se zaključiti da grupno nasilje često reflektira ponašanje koje izgrađuju specifične grupne norme, prije nego da znak deregulacije označava nepromišljeno ponašanje bez cilja“¹³ (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020; prema Van Hiel et. al., 2007). U ekstremnim slučajevima takve situacije mogu dovesti do fuzije identiteta. Ona je primjer kada kod nekih fanova nogomet predstavlja mjesto pripadnosti. Tada može doći do spajanja vlastitog identiteta s grupnim identitetom, što uzrokuje iznimno pro-grupno ponašanje. Članovi grupe više neće vidjeti razliku između napada na njih same i napada na njihovu navijačku skupinu. Zauzvrat, snažno povezani članovi grupe lakše će riskirati svoju sigurnost i zdravlje za dobrobit grupe (Newson, 2017). Istraživanja s Bliskog istoka dokazala su da iznimno vezani pojedinci za grupu neće imati problema s fizičkim nasiljem, ako bi takvo ponašanje moglo spasiti ugled iste (Newson, 2017; prema Sheikh et al., 2016). Vidi se i razlika između regularnih posjetitelja sportskih događaja, koji mogu pratiti neke rituale navijanja, ali u pravilu ne odlaze u ekstreme i fanova s dubokom osobnom poveznicom. King (1997) u tako snažnom integritetu grupe vidi i ono što je Emile Durkheim nazvao mehaničkom solidarnošću (Newson, 2017). okvir

Važno istraživanje, vezano uz socijalnu psihologiju nogometnih navijača je i ono ih 2008 godine. Vallerand et. al. (2008) posvetili su se svom ranije definirano dualističkom modelu strasti i ispitali kako različite razine strastvenog ponašanja mogu oblikovati drugačije osobnosti

¹¹ Prijevod s engleskog: „one has to conclude, regretfully (...) that there is nothing like a punch up to enliven an otherwise dull game. The side-effects are invariably beneficent—the players and the crowd become more committed, the plot thickens, the pulse quickens (...)"

¹² Prijevod s engleskog: fusion theory

¹³ Prijevod s engleskog: „Thus, it could be argued that group violence often reflects the operation of specific group norms, rather than being a sign of deregulation of conduct into thoughtless and aimless behaviour.“

fanova nogometa. Prema njima, postoje dvije vrste strasti – jedna povezana uz adaptivne, a druga uz neprilagodljive ishode i ponašanja. Određena aktivnost koja osobi stvara ugodu s vremenom može prijeći u strast. Takva strast, ako je dovoljno značajna za nekog pojedinca može postati i dio njegovog identiteta. Na primjer, navijači nekog kluba nisu isključivo gledatelji nogometa, već postaju fanovi Dinama ili Arsenal. Kao i u prethodnoj teoriji, fanovi postaju toliko povezani sa svojom grupom ili klubom, da svaki ishod nekog događaja utječe na njih same. Ako njihov klub izgubi određenu utakmicu, to više nije gubitak samo za igrače nogometa, nego i snažno povezane fanove.

Dualistički model razlikuje dvije vrste strasti. Jedna od njih je opsesivna strast. Ona nastaje iz kontrolirane internalizacije. Drugim riječima, određena aktivnost postat će dio pojedinčevog identiteta do te mjere da će ta ista kontrolirati veliki dio njegovog života. Osobe koje su opsesivno strastvene prema nečemu imat će problema s kontroliranjem svojih nagona. Aktivnost njihove strasti držat će ih zauzete da uživaju u bilo kakvoj drugoj aktivnosti. Takav osjećaj nastaje zbog inter ili intrapersonalnog pritiska da se u svako trenutku bavi određenom aktivnošću, ali i zbog osjećaja uzbuđenja koji mu takva aktivnost pruža.

Pojedinci sa snažno razvijenom opsesivnom strasti prema nečemu imat će problema i s održavanjem pozitivnih odnosa s drugim ljudima u svom životu ili s nastupanjem u drugim aktivnostima (npr. na poslu).

Osim toga, postoji i skladna strast (eng.: *harmonious passion*). Ona nastaje iz autonomne internalizacije, koja se pojavljuje u trenutku kada pojedinac prihvati određenu aktivnost kao njemu važnu, bez neke složenije povezanosti s njom. U ovom slučaju, ne postoji neugodan pritisak da se time bave. Aktivnost je dio njihovog života, ali može postojati i u harmoniji sa svim ostalim aktivnostima. Samim time, pojedinci koji su doživjeli skladnu strast neće ulaziti u konflikt s drugim važnim sferama njihova života (Vallerand et. al.,2008; prema Vallerand et. al.,2003).

Ovaj pristup je posebno zanimljiv kada proučavamo devijantna ponašanja unutar navijačkih skupina. Istraživanje koje su Vallerand et al. (2008) proveli sugerira da kod obje vrste strasti pojedinci osjećaju ponos u identificiranju sebe s nogometnim timom kojem pripadaju. Ipak, samo kod opsesivne strasti dolazi do neprilagodljivih ishoda. Takvi navijači će prije sudjelovati u ekstremnim načinima ponašanja kako bi pokazali odanost svojoj grupi. Ono uključuju riskiranje gubitka posla, preskakanje važnih obiteljskih okupljanja u svrhu odlaska na utakmicu, ismijavanje protivničkom timu, stupanje u obračune s protivničkim timom, kao i problemi u koncentraciji prema bilo kojoj drugoj aktivnosti. Tome svjedoči i primjer iz Newsonovog članka o teoriji fuzije (2017).

„Ponekad fanovi prelaze velike udaljenosti, čak i preko pola svijeta, kako bi pokazali podršku svom timu. Na primjer, preko 30,000 fanova iz Brazila proputovalo je do drugog kraja svijeta kako bi podržali njihov klub (...) na FIFA Svjetskom prvenstvu – fanovi su davali otkaze, prodavali aute i frižidere kako bi došli na utakmicu“ (Newton, 2017; prema Goddard i Sloane, 2014)¹⁴.

Nasilje može nastati i iz brojnih drugih psiholoških varijabli. Finn (1994) problem kod prijašnjih istraživanja vidi u loše definiranoj razlici između agresivnosti i nasilja. Ponašanje fanova nogometa može se činiti prijetećim jer se oni često agresivno postavljaju. Ovo je isto usko povezano uz simboličko nasilje. To je pokušaj fanova da zauzmu privid dominacije nad svojim protivnicima, bez da ikada dođe do pravog nasilja. Nogomet je, prema autoru, sam po sebi agresivan. Potrebna je neka doza agresivnost među igračima kako bi došli do pobjede. Igrači se međusobno fizički suprotstavljaju ne bi li došli do lopte. Upravo je zato nogomet izgrađen na kulturi „tvrde“ muževnosti¹⁵. Naravno postoje razine takve agresije, povezane sa samom kulturom i pravilima sporta. Neko nasilje je dopušteno pravilima, neko je zabranjeno ali se ne osuđuje od strane igrača i fanova, a neko je zabranjeno, opasno i generalno nedopustivo. Takve je stvari ponekad teško odrediti jer svaka država ima drugačiju kulturu igranja. Slična agresija prijelazi na privržene posjetitelje. Oni svoju superiornost prikazuju kroz pobjedu tima za kojeg navijaju i poniženje fanova suparničkog kluba. Takva simbiotska veza ponekad zove za uporabom nasilja.

Osim toga, postoje razne pretpostavke o tome koliko fanovi kluba zapravo doprinose samoj igri. Najraširenija među njima je ta da fanovi mogu direktno djelovati na događaj. Oni mogu preplašiti igrače suprotnog tima. I sami menadžeri traže od fanova da glasno navijaju. Tako, navijači mogu uznemiri suparnike (Finn, 1994). S druge strane, navijači mogu imati i kontra-efekt u drugačijem kontekstu. Ako igrački nekog kluba već dugo nisu donijeli nikakvu pobjedu ružne riječi fanova i zahtjevi za rigoroznijom igrom mogu negativno utjecati na ukupan uspjeh kluba (Finn, 1994; prema McCoist i Brankin, 1992; Titford i Dunphy, 1992). Neovisno o tome koliko fanovi mogu utjecati na rezultate događaja, činjenica ostaje da samo uvjerenje u njihov doprinos stvara potrebu za akcijom. Ako oni sami vjeruju da su direktno uključeni u igru, kao suigrači s tribina, onda će intenzitet njihovog ponašanja rasti (Finn, 1994).

Drugi razlog nogometnog huliganizma koji ovaj isti autor naglašava je način na koji se fanovi

¹⁴ Prijevod s engleskog: „– sometimes travelling long distances, even half way around the world, to support one’s club at great personal cost. For example, around 30,000 Corinthians fans from Brazil travelled halfway across the world to support their league-level club in the FIFA Club World Cup – fans quit their jobs, sold their cars, and even their fridges to attend the match.

¹⁵ Prijevod s engleskog: hard masculinity

socijaliziraju u klub. Obični gledatelji nogometa postaju vjerni fanovi kroz kompleksan proces socijalizacije. Ono proizlazi iz same interakcije s drugima fanovima grupe, ali i iz igranja nogometa tih fanova koji se socijaliziraju. Najveći broj mlađih navijača nogometa u slobodno vrijeme igra taj isti sport (Finn, 1994; prema Henry i Love, 1992; Milson i Swannell, 1976), ali uz puno blaža pravila igre i veći stupanje agresije. Socijalizirati se u grupu navijačkih skupina znači preuzeti drugačiji kulturni okvir s različitim vrijednostima od onih kakve se pronalaze u svakodnevnom društvenom životu. Oni tako ulaze u kulturu kvazi-nasilja¹⁶. Ova kultura strukturirat će moralni kod svakog navijača. Na utakmicama će se neki prikazi agresivnog ponašanja prema igračima i navijačima drugog tima hvaliti.

Zadnja teorija koju Finn predlaže je teorija iskustva¹⁷ i osjećaja uzbuđenja¹⁸. Naime, ponekad gledatelji sportskih događaja dožive dosadnije utakmice. S druge strane, postoje i natjecanja koja su toliko puno uzbuđenja da se o njima priča godinama. O tome koliko je važna atmosfera na tribinama govori i ranije spomenuta uloga fanova. Napeta i zanimljiva utakmica može izazvati snažne osjećaje i različite reakcije gledatelja. Za tako iznimne reakcije potrebni su i određeni zahtjevi koje treba ispuniti. Za početak, treba postojati zadovoljavajuće veliki razmak između izazova i mogućnosti za pobjedom. Ako je utakmica preizazovna, a igrači nemaju dovoljan set vještina da tako što prevladaju, fanovi će ostati previše razočarani utakmicom i neće nastati jaki osjećaji uzbuđenja. Jednako tako, ako je igra prejednostavna i tim za koji pojedinca navija zabija neprestane golove, nedostajat će tenzije koja najčešće stvara ugodna iskustva. Uz ovo, važan je i ranije spomenut doživljaj zajedništva. Tako čitava grupa pada pod uzbuđenje i ugodu koje zanimljiva igra ostvaruje. Rezultat toga je da će fanovi, nakon pobjede njihova tima tražiti i uzvraćati zagrljaje s potpunim neznancima.

Fanovi očekuju uzbuđenje gledanjem utakmice, a kvazi-nasilna kultura nogometa ponekad je potrebna kako bi se do takvih osjećaja došlo. Određeni fanovi traže nasilno ponašanje i svađe ne bi se odmaknuli od dosadne utakmice.

„Političari i ljudi koji nikada nisu doživjeli uzbuđenje nogometa ne razumiju što je to ono zbog čega se huligani ponašaju na određen način, (...). Rečeno je da mozak kreira svoju vlastitu drogu koja može pobijediti bilo koji drugi snažan opijum. Da se može opisati kako tvar koja

¹⁶ Autor u svom tekstu koristi termin kvazi-nasilje (eng.: quasi-violence) jer iako je sport sam po sebi agresivan, postoje različite kategorije nasilja i niz neizvjesnosti o tome gdje koja vrsta nasilja pripada. Jedno nasilje može biti dopušteno (i prema pravilima igre i prema samoj kulturi nogometa), jedno se može tolerirati a jedno može biti snažno odbačeno. Moralni kod je previše višeznačan, a to kako bi neki čin nasilja mogao biti shvaćen može doći iz subjektivnih procjena, ali se i razlikovati od zemlje do zemlje (Finn, 1994).

¹⁷ Prijevod s engleskog: Peak experiences

¹⁸ Prijevod s engleskog: Flow feeling

nastaje preko nogometnog huliganizma djeluje na čovjeka, onda bi se ona nazvala ekstazi tabletom“ (Finn, 1994; prema Ward, 1989)¹⁹.

Na kraju, treba zapamtiti da je nasilno ponašanje izuzetno rijetko i da većinom traje samo bar minuta. Collins kritizira starije analize i predlaže da bi se trebale proučavati interakcije, umjesto individualaca, njihove pozadine, kulture ili motivacije (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020; prema Collins, 2008). Ljudsko ponašanje, u stvarnosti, ovisi o navikama koje ljudi stječu kroz život. Tako svaka osoba može kontrolirati situaciju u kojoj se nalazi. Kada se individualac nađe u nepoznatoj situaciji postaje nervozan. On takav strah može prevladati igranjem uloga. Ponašanje se uči kroz neki duži period. To znači da noviji navijači moraju savladati nasilnu i nepoznatu situaciju tako da na početku odglume svoju žilavost. Kada takvo što glume neko duže vrijeme oni sami postaju upoznati s nekada strašnom situacijom i znaju kako trebaju pravilno postupiti. Ta „žilavost“ postaje dio njih. Neki ultrasi imaju tzv. lažne borbe.²⁰ Tako uče mlađe članove kako treba postupiti u pravim konfrontacijama sa suparničkim fanovima. Oni fanovi koji su uspjeli usavršiti tu „konfrontacijsku kulturu“ (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020; prema Ginhoux, 2018) i koji su dobili reputaciju za nasilje ponekad počnu uživati u njemu (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020; prema Spaaij, 2006).

Treba uzeti u obzir popularnost ove teme u znanstvenim krugovima. Teorija o tome što može izazvati neracionalno te ponekad opasno ponašanje na tribinama nogometnih utakmica, ali i van njih, postoji velik broj. Bilo bi netočno pretpostaviti neku od njih točnijom od drugih. Istina je da na posjetitelje nogometnih natjecanja mogu utjecati velik broj vanjskih faktora. Teorije o posvećenosti i snažnom identificiranju s grupom su svakako dokazane kao istinite puno puta u prošlosti. Također ne treba zanemariti psihologiju navijača i kulturu iz koje dolaze. Nogomet pojedincu može postati važan dio njegova života iz niza razloga. Osim toga, treba razmišljati i o politici svakog pojedinog kluba, o mjestu gdje je taj klub smješten, o povijest kakvu on ima sa svim drugim klubovima s kojim dolazi u kontakt i dr. Iznimnu ulogu imaju i simboličko nasilje te nacionalizam, nešto čega ćemo se dotaknuti kasnije u radu.

¹⁹ Prijevod s engleskog: „Politicians and people who haven’t experienced the thrill of football do not understand what makes a hooligan tick (...). It is said that the brain can create its own drug to beat any of the most powerful opiates. If the substance created within a football hooligan to give that feeling could be marketed, then it would be called an ecstasy pill“.

²⁰ Prijevod s engleskog: mock fights

Uloga policije i medija u nogometnom radikalizmu

Nakon već ranije opisanih problema u definiranju fenomena nogometnog huliganizma važno je napomenuti ulogu medija kao glavnog osnivača takvog koncepta. Koliko se god znanstvenici i stručnjaci trudili pravilno opisati ovaj konstrukt, takav zadatak čine kompliciranijim mediji i političari. Tako što je važno razumjeti jer mediji vrlo često stvaraju stigmatu oko određene skupine navijača. Ona u nekim slučajevima uopće ne treba biti pravi prikaz realnosti, ali će stvoriti takav privit u svijesti mnogih. Osim toga, tako gotovo svi strastveni nogometni fanovi počinju biti etiketirani kao „huligani“, iako to ne mora uvijek biti istinito. Mediji u svom izvještavanju koriste sveobuhvatan²¹ način predstavljanja ove vrste navijača. On sadrži „sve forme verbalnih i fizičkih napada, bacanje baklja na igrače (...)“ i dr. „vandaliziranje stadiona“, sve vrste tučnjave, pa i one s oružjem, kao i svađe navijača van teritorija na kojem se održavala utakmica²² (Frosdick, Marsh, 2005). Ono što je populariziralo huliganizam bila je tabloidizacija poznatih novina. U svom stalnom natjecanju s drugim popularnim tiskovinama, kao i s televizijom, novine su počele iznositi senzacionalističke reportaže događaja. U tom je periodu došlo do velikog broja incidenata koji su se regularno prenosili. Novine su objavljivale veći broj slučajeva od onoga kakav je bio u realnosti, a huliganima takav preokret nije smetao jer su dobivali željeni prostor u medijima, i samim time popularnost (Dunning, 2000). Takav se pristup nastavio u moderno doba. Neovisno o tome koliko postojalo pozitivnih primjera ponašanja navijačkih skupina, fokus medija će uvijek biti na nasilju (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020). Cohen (1972) govori o činjenici da su upravo mediji ti koji stvaraju moralnu paniku vezanu uz sportska natjecanja. Samim time, više će osoba sudjelovati u takvom ponašanju, a to će rezultirati većim brojem policije. Clifford Stott et.al. nadovezali su se na Marshovu mikro koncepciju „aggra“²³ i toga kako on može dovesti do neželjenih intervencija koje će samo eskalirati ritualne prikaze nasilja u pravo nasilje. Oni su zaključili da određene taktike policije u prevenciji opasnih situacija mogu pretvoriti mirnu publiku u nasilnu. To su potkrijepili primjerom nastupa policije sa Svjetskog prvenstva 1990. u Italiji. „U svojoj pretpostavci da su svi fanovi potencijalno opasni, njihov tretman prema navijačima je izazvao situaciju u kojoj su fanovi, koji su u početku izbjegavali nasilje, kasnije ušli u sukob s

²¹ Prijevod s engleskog: cover-all sense

²² Prijevod s engleskog: „forms of verbal as well as physical violence; the throwing of missiles at players, match and club officials and other fans; the vandalising of club and private property; fist fights, fights involving kicking, and fights involving weapons such as knives and even guns“.

²³ Prijevod s engleskog: aggro – agresivno, nasilno ponašanje

policijom“²⁴ (Frosdick, Marsh, 2005 ;prema Stott and Reicher 1998). Na kraju su došli do zaključka da predrasude o fanovi mogu dovesti do samoostvarujućeg proročanstva (Frosdick, Marsh, 2005 ;prema Stott and Reicher 1998). Najučestaliji fanovi sa snažnim osjećam identifikacije s klubom za koji navijaju su ultrasi, ne huligani. Oni u pokušaju da podrže svoj tim koriste pirotehniku, agresivno navijanje i postere. Iako takvo ponašanje nije učestalo, najveći fokus policije uvijek pada isključivo na nasilje. To je pokrenulo snažan osjećaj neprijateljstva fanova prema policiji. Takva se mržnja manifestirala u tzv. „ACAB“ sindromu. On je akronim za slogan „All Cops Are Bastards“ (svi policajci su gadovi) (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020; prema Stefanini, 2009; Doidge, 2015a). Fanovi se bore protiv policije na različite načine. Jedan od njih je noviji društveni pokret – Against Modern Football Movement (protiv modernog nogometa). Navijači se protive komercijalizaciji, policijskom nasilju, regulacijama protiv uporabe pirotehničkih sredstava i zabranama određenim fanovima da pristupe utakmicama. Osim toga, mnogi fanovi pokazuju želju za političkim izražavanjem kako bi se borili protiv korupcije i političkog stanja u njihovoj državi. Postoje brojni primjeri korupcije unutar HNS-a (Hrvatskog nogometnog saveza). U to ulazi namještanja utakmica, uhićenja za primanje mita, kao i brojne druge situacije (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020; prema Perasović i Mustapić 2018). Popularnost nogometa daje moć političarima da komuniciraju s javnošću i da kroz nogomet dobivaju njihovu potporu (Galić, Lalić, 2021; prema Lalic, 2018). Na Svjetskom prvenstvu 2018. u Rusiji predsjednica Kolinda Grabar-Kitarović koristila je uspjeh hrvatske reprezentacija kako bi se promovirala cijelome svijetu. Osim svojih objava na društvenim mrežama, kojima je iznosila svoj ponos prema nogometašima, na ceremoniji dodjele nagrada zagrlila je svakog od igrača. Ležernost kakvu je predsjednica pokazala nije se previše dojmila domaćim stanovnicima, ali je zato postigla divljenje mnogih drugih izvan Hrvatske. Ljudi diljem svijeta ostali su oduševljeni Kolindinim nastupom i zaželjeli takvu predsjednicu u svojoj državi. Slično je pokušao i Andrej Plenković kada je na službenom sastanku došao u nacionalnom dresu i poručio da u budućnosti vidi stadione u Hrvatskoj kakvi postoje u Moskvi. Naravno, takva obećanja i dalje nisu ispunjena (Galić, Lalić, 2021).

²⁴ Prijevod s engleskog: „the assumption, on the part of the police, that all fans were potentially dangerous and their treatment of fans as such led, over time, to a situation where fans who initially eschewed violence, came into conflict with the police“

Nacionalizam u nogometu: navijač-politički aktivist

Sport je važan faktor u kreiranju nacionalnog identiteta neke države. To se lagano može uočiti i po asocijacijama koje stanovnici drugih država stvaraju kada čuju ime neke određene zemlje. U puno slučajeva takva asocijacija bude upravo najpopularniji sport koji se tamo igra. Tako je Indija poznata po kriketu, Kanada po hokeju, Brazil po nogometu itd. (Seippel, 2017). Individualni, nacionalni i globalni faktori zajedno mogu stvarati nacionalni identitet, a veliki udio u tome ima i sport (Seippel, 2017; prema Skey, 2013). Osim toga, države se promoviraju uz pomoć sporta. To je jasno vidljivo na velikim internacionalnim natjecanjima.

Obični ljudi prepisuju značenja svojim zemljama kroz svakodnevne fenomene. Jedan od njih je i nogomet. Nacionalni identitet se razvija kroz kategoriziranje kod svakog pojedinca. Ljudi kategoriziraju norme, stereotipe i kroz vrijeme im pridaju značenja. Tako razlikuju „nas“ i „vas“ odnose. Sport postaje centralni simbol nacionalizma modernih država. Nacionalni ponos dolazi od sporta (Seippel, 2017). Ljudi su ponosni na svoje uspješne sportaše i predaju im značaj, jer su oni ti koji promoviraju njihovu domovinu. U Hrvatskoj je to još izraženije. Od kada je postala samostalna država osjeti se snažna poveznica popularnih sportaša i politike. U tom se vide i snažna obilježja nacionalizma – nogomet kao simbol mlade nacije. Zato i ne čudi da unutar hrvatske navijačke, nogomete supkulture ima znatan broj šovinističkih i politički ekstremističkih načina ponašanja (Galić i Lalić, 2021).

Sportski nacionalizam ima dvije kategorije. S jedna strane, on je rezultat samog nacionalizma. Ljudi osjećaju veliki ponos prema svojoj naciji i povezuju taj osjećaj s uspjesima u sportu. S druge strane, neovisno o ponosu prema državi, neki pojedinci jednostavno vole gledati sportska natjecanja i sretni su kada sportaši iz njihove države pobjeđuju (Seippel, 2017). On se također može bolje razumjeti kroz koncept „zamišljene zajednice“²⁵ Benedicta Andersona. On koristi pridjev „zamišljena“ jer „čak i pripadnici najmanjeg naroda nikada neće upoznati ili čuti za većinu drugih stanovnika, ali u svijesti svakog pojedinog stanovnika živi zajednice“²⁶ (Zadravec, 2018; prema Anderson, 1983). Ovo se može prenijeti i na fanove sporta. Osim kod ratova, ova vrsta zajedništva se najviše može osjetiti na internacionalnim sportskim natjecanjima (Zadravec, 2018).

Šovinističke i nacionalističke poruke svakodnevna su pojava na utakmicama. To se najčešće manifestira kroz simboličko nasilje. To su političke izjave i koreografije, kojima se jasno

²⁵ Prijevod s engleskog: *imagined community*

²⁶ Prijevod s engleskog: „members of even the smallest nation will never know most of their fellow-members, meet them, or even hear about them, yet in the in the minds of each lives a communion“

izražava stav navijača na određenu temu, ali služe i za zastrašivanje protivničkih strana. Kroz nastupe se samo stvara privid nasilje, bez pravog fizičkog obračuna. Takve su koreografije glasne i pune neprijateljskog jezika. Mogu sadržavati nasilan govor, slike nasilja, reference na lokalnu prošlost i dominaciju jednog kluba nad drugim. Osim toga, česte se koriste izražaji muževnosti kako bi se naglasila snaga jednog klub nad drugim. Ono je povezano uz lokalni patriotizam. „Grad može pripadati samo jednom klubu“. On, u takvim slučajevima postaje kao mala majka država (Doidge, Kossakowski i Mintert, prema Podaliri i Balestri, 1998).²⁷ Simboličko nasilje je također poznato po svojim izrazima domoljublja. Nacionalističko branjenje svog teritorija postalo je poznata praksa unutar navijačkim supkultura ljetom 2015. Tada je u Europu došao veliki val migranata. Fanovi nekih zemalja su ih lagano prihvatili, dok su drugi počeli koristiti natpis i koreografije kako bi se protivili njihovom dolasku. Fanovi češkog klub napravili su plakat sa slikom Muslimana koji ima svinjsku glavu. Plavuša s bijelom bojom kože, koja je trebala predstavljati Europu udarala je portret Muslimana nazad u Tursku, od kuda je i došao. Nadalje, mnogi fanovi koriste militaristički jezik te ratne i domoljubne pjesme kako bi prikazali posvećenost klubu (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020). 19. studenog 2013., nakon utakmice između Island i Hrvatske, hrvatski nogometaš Josip Šimunić uzeo je mikrofon i počeo vikati „Za dom“, na što je oko 23,000 gledatelja te utakmice uzvratilo „spremni!“. Šimuniću je bilo zabranjeno igrati sljedećih 13 utakmica (Galić, Lalić, 2021). Hrvatska je, što se tiče nacionalističkih i šovinističkih poruka, prepuna sličnih primjera. Osim što nogomet oblikuje veliki dio hrvatskog nacionalnog identiteta, Domovinski rat ostavio je na raspolaganju pregršt mogućnosti za prikazima mržnje na sportskim događajima. George Orwell dotiče se ovakve mržnje i govori o sportu kao o glavnom narušitelju mira između država. „Na seoskom zelenu, gdje biraš strane i ne postoji nikakav osjećaj lokalnog patriotizma, moguće je igrati jednostavno iz zabave i za vježbu. Čim se postavi pitanje prestiža, čim se osjeti da bi ti i velika skupina ljudi iza tebe mogli biti osramoćeni ako izgubiš, javljaju se divlji borbeni instinkti“²⁸ (Orwell,1945). U tome i postoji istina, jer unošenjem motiva nacije i ponosa, ljudi odmah očekuju pobjedu.

²⁷ Prijevod s engleskog: mother country

²⁸ Prijevod s engleskog: „On the village green, where you pick up sides and no feeling of local patriotism is involved. it is possible to play simply for the fun and exercise: but as soon as the question of prestige arises, as soon as you feel that you and some larger unit will be disgraced if you lose, the most savage combative instincts are aroused“.

Politička scena hrvatskog nogometa

U nastavku ovoga rada predstaviti ćemo tranziciju tradicionalnog nogometa u onakav kakvog poznamo danas, a uz to predočiti i različite probleme koji su time nastali. Odnosno, približe ćemo objasniti pojam AMF pokreta, kako na svjetskoj razini, tako i u Hrvatskoj. Zato je potreban prikaz političke situacije unutar Hrvatske, koja je dovela do velikog nezadovoljstva cijelog stanovništva, a koje se posebice očitovalo u ponašanju nogometnih navijača. Kao najveći razlog toga, Benjamin Perasović, u više svojih radova navodi proces tranzicije iz totalitarizma u demokratsko društvo. Naime, uspostavljanje nacionalnog kapitalizma dovelo je do problema ekonomske politike i privatizacije. Oni su uvelike oslabili hrvatsku ekonomiju, najviše financijski. To se osjetilo i u sferama hrvatskog sporta. Zagreb je postao središte sve političke i ekonomske moći. Sukladno tome, glavni je grad Hrvatske postao jedinim teritorijem unutar države za odražavanje raznih sportskih događanja i sl. Svi ostali, siromašniji i ratom pogođeni dijelovi ostali su nezapaženi (Perasović, Mustapić, 2017). Dalmacija i Slavonija počeli su snažno ovisiti o poziciji iz koje djeluje Zagreb (Perasović i Mustapić, 2013). Ovo je izazvalo i rivalstva između različitih domaćih klubova. Centralizacija se uvelike primjećuje kod tretmana kakav dobiva glavni klub grada Zagreba – Dinamo. On, za razliku od drugih hrvatskih gradova, a samim time i klubova, raspolaže većim financijskim sredstvima. Zato i ne čudi kako upravo ovaj klub dominira već dugi niz godina. Nadalje, hrvatsko društvo je dvostruko poratno. Osim posljedica Domovinskog rata, na njega su uvelike utjecale i one iz Drugog svjetskog rata (Lalić, 2015). Sve ovo reflektiralo se u ponašanju stanovnika Hrvatske, u njihovim vrijednostima, simbolima i sl. Neadekvatno ponašanje državnih moćnika i vladajućih aktera hrvatskog nogometa ostavili su prostora za proteste i neslaganja navijača (Perasović, Mustapić, 2017). Lalić (2015) takvo nezadovoljstvo vidi u pitanjima ekonomske krize, povezane i uz visoki broj nezaposlenosti u državi, stranačke i političke sebičnosti i korupcije. Svi navedeni razlozi doveli su do hrvatske nogometne supkulture prepune političkih poruka i izraza mržnje. U njima se često primjećuje i snažan naglasak na vrijednosti zastupljenih kod desničara. One su toliko učestale kod hrvatskih ultrasa, da su mnogi gledatelji lijeve i liberalne političke orijentacije prestali utakmice pratiti sa stadiona. Tome svjedoče i neki iskazi hrvatskih stanovnika: „nogometne utakmice ovdje nisu za normalne, pristojne ljude, na stadione idu samo primitivci i desničari“ (Lalić, 2015). Na utakmicama su često prisutne antisrpske poruke, mržnja prema drugim klubovima i regijama, ali i (nešto rjeđa) ponašanja izazvana homofobijom i rasizmom. Prvi gay pride u Hrvatskoj obilježilo je neprimjereno ponašanje skinheada (Perasović i Bartoluci, 2007), koji su svoj dolazak najavili uzvicima mržnje prema

pripadnicama LGBT+ skupine (večernji.hr, 2002). Slične izričaje pokazali su i prema igračima tamne boje kože. Neki od takvih primjera uključuju rasistički transparent s porukom „MAKSIMIR ZOO – CHAGO, ETTO, DA SILVA“ koji se pojavio na tribinama 2006. godine za vrijeme derbija Dinamo-Hajduk (Lalić, 2015), kao i oponašanje zvukova majmuna kako bi se referirali na brazilskog igrača Dinama Sammira (Perasović i Mustapić, 2013).

Što se tiče snažne povezanosti nogometa s vrijednostima desne političke orijentacije, Lalić je predstavio nekoliko pretpostavka. Kao prvo, napominje da je navijačka supkultura na razini klubova većinski sastavljane od mladih muškaraca (od tinejdžerske dobi do sredine tridesetih godina). Pri tome, uočava kako su mlađi naraštaji puno aktivniji u borbi protiv društvene nepravde, od starijeg, pasivnog stanovništva. Kod njih se lakše budi kolektivan osjećaj bunta, za kojeg znaju da će biti predstavljen u medijima. To im osigurava mjesto za iznošenje ne samo sportskih, već i kulturnih, političkih i društvenih poruka. Ovo je također nešto što mlade navijače razlikuje od njihovih vršnjaka. Oni imaju mogućnost prezentirati svoje stavove i biti zapaženi od strane javnosti, pa su puno prisutniji u političkim pitanjima. Ipak, on jednako tako naglašava da njihov način izražavanja na utakmicama (nacionalističke i šovinističke poruke), ne mora nužno značiti da su svi desno orijentirani. Među njima vjerojatno postoji i onih kojih su neopredijeljeni, onih koji su ljevičari, regionalist, pa i liberali. Do takvog je zaključka Lalić došao u razgovoru s različitim snažno identificiranim navijačima. „Ja sam inače ljevičar, ali pivam nacionalističke i ekstremne pjesme s ostalima zato što se ne želim izdvajati iz Torcide i zato što na taj način guštamo provocirati političare i ostale moćne face“ (Lalić, 2015). Osim toga, saznao je i kako mnogi navijači imaju mješovite političke orijentacije: „desničar sam po svom domoljublju i zato što sam se borio za hrvatsku državu, a ljevičar zato što ne trpim banke, lopove u odijelima i izrabljivače“ (Lalić, 2015). Sličnu su primijetili i Perasović i Mustapić. Oni su upozorili kako bi bilo prejednostavno nazvati sve fanove nogometa ekstremnim desničarima. Za ovakve je slučajeve potrebna puno dublja analiza, ali iz određenih primjera komunikacije unutar grupa, kao i samih razgovora s navijačima, veća je šansa da će navijači po nekim pitanjima biti desničarima, a po drugima ljevičari. Tu uvodi i ranije naveden primjer rasizma prema jednog od igrača. Navijači će se diskriminirajuće odnositi samo prema onim igračima koji ne pripadaju njihovom nogometnom timu. Isto, naglašavaju kako se većina pripadnika Torcide nije slagala s uzvicima majmunskih zvukova sve do trenutka kada taj isti igrač nije pucao penal (Perasović i Mustapić, 2013).

Against Modern Football pokret u svijetu

Tranzicija iz tradicionalnog nogometa u suvremeni započela je u Engleskoj 1960-ih godina kada su se utakmice počele prenositi na televiziji. To je također trenutak kojim su ukinuti limiti maksimalnih iznosa plaća i kada je počela znatna transfera igrača. U nogomet je uveden princip slobodnog tržišta, čime je postao samo još jedan biznis na globalnoj razini (Perasović i Mustapić, 2020). Sve ovo dovelo je do „mcdonaldizacije nogometa“ (Ritzer, 1998; prema Perasović i Mustapić, 2013). Ogromne svote novaca počele su se ulagati u kreiranje uspješnih timova. Samim time, pao je broj domaćih igrača u nacionalnim ligama. U 2012 i 2013, engleske je liga imala čak 62,4% stranih igrača, Italija ih je imala 53,8%, Portugal 53%, Belgija 51,4% itd. Činjenicom da je sam nogomet postao globalnim biznisom i sami igrači su postali ekonomska dobra (Perasović i Mustapić, 2013). To se posebno jako osjetilo u kreiranju „super klubova“, kao što su Real Madrid, Barcelona, Manchester United, Arsenal, Chelsea itd. U skladu s tim, promijenila se i uloga navijača. Od nekadašnjih navijača kojima je u fokusu bila povezanost s lokalnom zajednicom, sada su nastali tzv. „navijači potrošači“ koji su postali promotori potrošačke kulture. King (2010) „smatra da se nogomet od tada transformirao u postfordistički, deregulirani i transnacionalni ritual“ (Perasović i Mustapić, 2020), a takav je sustav doveo do mnogih protivljenja kod proaktivnih navijača. Tako je nastao i „Against Modern Football“ pokret, iz kojeg su proizašli i AMF klubovi. Stvoren je iz potrebe za prepravkom grešaka koji je moderni, profesionalni nogomet napravio. Najviše se očituje po sukobima s centrima moći: putem slogana, zastava, transparentata, peticijama, bojkotima, osnivanjem posve novih nogometnih klubova i dr. AMF pokret je i protivnik sve strožeg sustavnog nadzora i kontrole. Nakon što je policajac ubijen na derbiju između Catanije i Palerma u 2007. godini, izašao je novi zakon koji se provodio unutar cijele Italije. Prema njemu, instalirane su nove ograde i dodatna sigurnosna vrata oko stadiona. Nadalje, provedene su i regulacije kojima je svaki gledatelj utakmice morao imati kartu sa svojim imenom. Na taj su se način mogli provoditi pregledi i zabrane ulaska za svaku osobu koja je bila na listi zabranjenih. Ovakvih primjera ima velik broj, od stalnog nadzora talijanskih i turskih fanova, zabrana odlaska na utakmice, zabrane instrumenata navijanja, transformacije stadiona, pa sve do restrikcija bilo kakvog govora koji se suprotstavljao vrijednostima i radu države. Pirotehnika je postala jedan od vodećih alata za prikazivanje neslaganja prema takvim pravilima (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020).

AMF u Hrvatskoj

Ovakvi su pokreti nastala pod nešto drugačijom vodiljom u hrvatskom nogometu. Ono pokazuje da AMF ne moraju nastati samo iz borbe protiv policijske represije i komercijalizacije igre, nego i protiv korupcije u nogometu i politici. HNS je po takvoj korupciji i poznat, pa je dobio naziv „močvara nogometa“ od strane navijača. Zbog svog rada kao potpredsjednik GNK Dinamo Željko Mamić je postao simbolom korupcije i kriminala u Hrvatskoj.

U sljedećem dijelu rada prikazat će se dva primjera AMF pokreta u hrvatskom nogometu. Za prvi je potrebno bolje razumijevanje rivalstva između klubova Dinamo i Hajduk. Osamostaljenjem Hrvatske ova su dva nogometna tima postala simbol dvije glavne regije i njihovog identiteta. Obje do svojih pristaša dolaze geografski. Dinamo predstavlja stanovnike ne samo Zagreba, već i obližnjih gradova s kulturnim utjecajem koji prati sjeverni dio Hrvatske. S druge strane, Hajduk je svoje izvore pronašao u Splitu, kao i u ostatku Dalmacije. Iako postoje i neki manji, ali i dalje prepoznatljivi hrvatski nogometni klubovi (NK Rijeka), hrvatski nogometni radikalizam svoju podijeljenost najviše prati kroz sukobe sjever-jug, odnosno Dinamo-Hajduk (Tsai, 2021). Utakmice između ova dva tima obilježene su kao značajni događaji na hrvatskim prostorima. Oni daju mogućnosti fanovima ovih klubova, Torcida i Bad Blue Boysima, da prikažu dominaciju jedni nad drugima. Kao takvi, rijetkost je vidjeti bilo kakav prikaz primirja među fanovima. Zato su značajni niz događaja iz 2013. godine. Nakon utakmice između Dinama i Hajduka (0:2), nekoliko članova BBB uspjelo je, bez pratnje policije, prošetati gradom i doći u susret s Torcidom. Ovako se ponašanje na dan utakmice vidi kao provokacija u svijetu ultrasa. Dva tjedna nakon toga odigrana je utakmica između Rijeke i Hajduka. Nju je obilježilo nasilno ponašanje fanova s obje strane, dok su jedni bacali baklje, drugi su uzvraćali kamenjem. Cijeli se sukob razriješio uplitanjem policije, koja nije ostala pošteđena napada. Zbog ovoga, HNS je odlučio 17. listopada zabraniti organizirane odlaske na utakmice van njihova grada, osim ako policije nije bila prisutna i ako fanovi nisu dopustili pregled njihovih osobnih podataka. Svaki je fan sa sobom morao nositi vaučer. Oni su odlučili prikazati svoje neslaganje prema ovakvom načinu kontrole s privremenim primirjem između klubova. Tako su u sljedećih nekoliko utakmica nastali prijateljski odnosi koji su bili označeni međusobnom kupnjom karata, zabranom bilo kakvih oblika simboličkog nasilja prema pripadnicima protivničkog kluba i glasim izražajima mržnje prema HNS-u i Mamiću. Ovakvi su odnosi prekinuti u trenutku kada su klubovi uspjeli ostvariti svoj cilj (Perasović i Mustapić, 2017).

Drugi takav primjer odnosi se na stvaranje prvog AMF kluba na teritoriju Hrvatske. On je nastao nakon „afere ofsajd“, u kojoj su uhićene 22 osobe optužene za namještane prvoligaške utakmice. Među osuđenicima su bili i igrači NK Varteks Andrija Balajić, Miljenko Mumlek i Zoran Ivančić. Razočarani ultrasi grupe White Stones odlučili su organizirati brojne bojkote, proteste i različite druge akcije kako bi klub počeo postupati u skladu sa zakonom. Umjesto toga, klub je promijenio ime iz NK Varteks u NK Varaždin. Tako su White Stonesi i drugi nesretni fanovi Varteksa 29. travnja 2011. osnovali novi klub pod starim imenom. On se primarno financira članarina, donacijama i sponzorstvima, što ga drži neovisnim (Perasović i Mustapić, 2020).

Zaključak

U svojoj podjeli nogometnih navijačkih skupina na političke aktere, huligane i ultras, Dražen Lalić je istaknuo glavne primjere radikalnog ponašanja unutar ove supkulture (Perasović i Bartoluci, 2007; prema Lalić, 1993). Ona se najbolje očituje kroz načine na koje fanovi podržavaju svoj klub (putem koreografija i rekvizita), načina na koji brane svoju grupu (ponekad fizičkim nasiljem) i iskazima svojih političkih stavova. Sve se ovo očituje u supkulturnim iskazima, odnosno odstupanjem jednog dijela vrijednosti i normi od šireg kulturnog konteksta (Perasović i Bartoluci, 2007). U slučaju ekstremnih nogometnih fanova, oni postaju snažno identificirani s grupom u kojoj navijaju (Newson, 2017), kao i s klubom kojeg zastupaju. Tako prihvaćaju kulturni okvir koji se ne mora nužno preklapati s onim unutar ostatka njihove društvene zbilje (Finn, 1994). Mediji mogu još više preokrenuti sliku navijača sa stigmatizacijom visoko identificiranih fanova kao isključivo nasilnih (Frosdick, Marsh, 2005). Međutim, navijači djeluju prema pravilima njihove grupe. Svoje ponašanje i ideje prilagođavaju onome što njihova grupa zastupa. To se može jasno vidjeti i kod primjera fanova koji pjevaju i sudjeluju u ekstremno desnim izražajima, a u privatnom životu imaju drugačiji stav (Lalić, 2015). Ponašanje fanova izazvano ideologijom najbolje se može razumjeti kroz djelovanje unutar društvenih pokreta, protiv komercijalizacije nogometa (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020), korupcije i političkih moćnika koji narušavaju kvalitetu nogometa na koji su tradicionalni fanovi navikli (Perasović i Mustapić, 2017). Takav radikalizam nije uvijek nasilan, jer verbalni napadi, u pravilu, donose bolje rezultate od onih fizičkih (Lalić, 2015). Tako su pokrenuti brojni AMF klubovi, protesti, bojkoti i dr., koji su nastali kao borba protiv nepravedne nogometne politike (Perasović i Bartoluci, 2007). Cilj ovog rada bio je prikazati radikalno ponašanje fanova kroz tri sfere. Prva se najviše očituje u samoj kulturi navijanja i korištenju simboličkog nasilja za postizanje dominacije nad suparnicima i stvaranjem euforije na tribinama. Tako fanovi pokazuju svoju privrženost klubu, grade inter-grupne osjećaje, ali i prikazuju povijest svog kluba (kao i grada ili države u kojoj je klub smješten), ponekad i kroz nacionalizam i šovinizam (Doidge, Kossakowski i Mintert, 2020). S duge strane, navijači-nasilnici djeluju iz različitih razloga, koji su detaljno opisani u nizu teorija nogometnog huliganizma (Frosdick, Marsh, 2005). Na kraju, političko izjašnjavanje navijača može biti produkt govora mržnje (rasizma, homofobije i dr.), ali i zastupanja sebe, svoje države i svog klub kroz različite društvene pokrete (Perasović i Mustapić, 2020).

Literatura

Knjige:

1. Doidge, M., Kossakowski, R. i Mintert, S. (2020) *Ultras : The passion and performance of contemporary football fandom*. Manchester University Press.
2. Lalić, D. (2015) Nogometni navijači kao ekstremni desničari u Hrvatskoj od 2012. do 2014. U: Franc, R. Mladi i (ne)povjerenje u institucije: moguće odrednice i posljedice. Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb, str. 145-167.
3. Frosdick, S., Marsh, P. (2005) *Football Hooliganism*. Willan Publishing.

Članci:

1. Bartoluci, S., Perasović, B. (2007) Sociologija sporta u hrvatskom kontekstu. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
2. Dunning, E. (2000) *Towards A Sociological Understanding Of Football Hooliganism As A World Phenomenon*. European Journal on Criminal Policy and Research 8: 141–162. Kluwer Academic Publishers.
3. Finn, G. (1994) *Football violence A societal psychological perspective*. U: Giulianotti, R., Bonney, N. i Hepworth, M. (ed.) *Football, Violence and Social Identity*. London i New York: Routledge, str. 87-122.
4. Galić, M., Lalić, D. (2021) *Uses and Abuses of Nationalism in Contemporary Croatian Football*. International Relations and Diplomacy 9(10). David Publishing.
5. James, K. (2018) “*Soccer Hooligan*” Studies: Giving the Marxist Approach another Chance. J Phy Fit Treatment & Sports.
6. Mustapić, M., Perasović, B. (2013) *Football Supporters In The Context of Croatian Sociology: Research Perspectives 20 Years After*. Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb, Croatia.
7. Mustapić, M., Perasović, B. (2020) *Ultrasi između stigme i društvenog aktivizma*. Stud. ethnol. Croat., vol. 32, str. 075–095.
8. Mustapić, M., Perasović, B. (2017) *Torcida and Bad Blue Boys: From Hatred to Cooperation and Back*. London : New York (NY): Routledge.
9. Newson, M. (2017) *Football, Fan Violence, and Identity Fusion*. International Review for the Sociology of Sport 54(4).
10. Seippel, Ø. (2017). *Sports and Nationalism in a Globalized World*. International Journal of Sociology, 47: 43–61. Taylor & Francis Group.
11. Spaaij, R. (2007) *Football Hooliganism as a Transnational Phenomenon: Past and Present Analysis: A Critique – More Specificity and Less Generality*. The International Journal of the History of Sport. Vol. 24, No. 4. Taylor & Francis.
12. Tsai, D. Y. (2021) “A Tale of Two Croatias”: How Club Football (Soccer) Teams Produce Radical Regional Divides in Croatia’s National Identity. Geography Graduate Group, University of California, Davis, California, USA
13. Vallerand, Robert J. et. al. (2008) *On passion and sports fans: A look at football*, *Journal of Sports Sciences*, 26:12, 1279 — 1293.
14. Zdravec, M. (2018) *Football, Nationalism, and Violent Conflict*.

Web stranice:

1. Bloomberg. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2012-08-17/the-original-hooligans> (Pristupljeno: Rujan, 2024).
2. Britannica. <https://www.britannica.com/sports/football-the-games#ref885261> (Pristupljeno: Rujan, 2024).
3. Dictionary.com. <https://www.dictionary.com/browse/street-arab> (Pristupljeno: Rujan, 2024).
4. Merriam-Webster. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ruffian> (Pristupljeno: Rujan, 2024).
5. Orwell, O. (1945) The Sporting Spirit. https://www.orwell.ru/library/articles/spirit/english/e_spirit (Pristupljeno: Rujan, 2014).
6. StudySmarter. <https://www.studysmarter.co.uk/explanations/history/modern-britain/permissive-society/> (Pristupljeno: Rujan, 2024).
7. Večernji.hr. <https://www.vecernji.hr/vijesti/suzavac-na-gay-povorku-718758> (Pristupljeno: Rujan, 2024).